

**O'ZBEK ADABIY TILIDAGI SHEVALAR VA ULARGA BO'LGAN
MUNOSABATLAR***ANDIJON IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**BOSHLANG'ICH TA'LIM YÓNALISHI I-KURS**TALABASI: ABIDJONOVA RAYYONA**ILMIY RAHBAR: QANOATOVA NAZOKATXON*

Annotatsiya: Mazkur maqola o'zbek adabiy tilining shakllanishi va taraqqiyotida ajralib turuvchi lahjalar va shevalarning o'rni haqida batafsil ma'lumot beradi. O'zbek tili ko'p dialektli bo'lib, uning taraqqiyotida qarluq-chigil-uyg'ur, qipchoq va o'g'uz lahjalari o'ziga xos ahamiyatga ega. Maqolada bu lahjalarning fonetik, morfologik va leksik xususiyatlari, ular o'rtasidagi farqlar, shuningdek, o'zbek adabiy tilining shakllanishida har bir lahjaning rolini tahlil qilishga alohida e'tibor qaratilgan. O'zbek tilining umumiy tizimi va uning sahifalaridagi muhim o'zgarishlar hamda shevalar o'rtasidagi aloqalar yoritilgan. Ushbu maqola o'zbek tilining yagona adabiy til sifatida shakllanishi jarayonini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi. Tahlil qilingan lahjalarning tarixiy konteksti va ular orasidagi bir-birini to'ldiruvchi xususiyatlar maqolaga ilmiy nuqtai nazardan katta ahamiyat qo'shadi.

Kalit so'zlar: O'zbek adabiy tili, shevalar, lahjalar, qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi, qipchoq lahjasi, o'g'uz lahjasi, fonetik farqlar, morfologiya, leksika.

Kirish:

O'zbek tili — turkiy tillar oilasiga mansub bo'lib, o'zining tarixiy rivojlanishida ko'plab dialektik o'zgarishlarga duchor bo'lgan til tizimidir. Ushbu tilda, ayniqsa, shevalar va lahjalarning o'rni juda katta. Tabiiyki, o'zbek tili butun mamlakat miqyosida yagona adabiy til sifatida shakllanib brogan bo'lsa-da, uning ichida turli lahjalar va shevalarning mavjudligi tildagi boylik va xilma-xillikni anglatadi.

O'zbek tilidagi lahjalar va shevalar tarixan mustaqil bo'lgan turli etnik guruhlarining tili sifatida rivojlangan va ular o'rtasidagi farqlar har bir lahjaning o'ziga

xos fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarini yaratgan. O'zbek adabiy tili shakllanishi jarayonida qarluq-chigil-uyg'ur, qipchoq va o'g'uz lahjalari asosiy manba bo'lib xizmat qilgan. Ular o'zining fonetik va grammatik xususiyatlari bilan bir-biridan ajralib turadi. Ammo shu bilan birga, bu lahjalar orasidagi umumiylik o'zbek tilining yagona tizim sifatida birlashishiga imkon yaratgan. Shevalar o'rtasidagi farqlarni aniqlash va ularga ilmiy nuqtai nazardan yondashish, o'zbek tilining rivojlanishini, uning o'zgarmas va o'zgaruvchi jihatlarini to'liq tushunishga yordam beradi.

Bu maqolada, o'zbek adabiy tili, uning lahjalari va shevalari o'rtasidagi bog'lanishlarni tahlil qilishga alohida e'tibor qaratilgan. Har bir lahja va sheva o'ziga xos xususiyatlar, shu jumladan, fonetik o'zgarishlar, so'zlashuvdagi farqlar va tilning tasnifi nuqtai nazaridan batafsil tahlil qilinadi.

Shuningdek, o'zbek tilining shakllanishi va taraqqiyotidagi tarixiy omillar, ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, va madaniyatning roli ham yoritiladi.

Maqolaning maqsadi — o'zbek tilining shakllanish jarayonini tahlil qilib, uning dialektik tizimi va tilning rivojlanishidagi muhim bosqichlarni yoritishdir. Shuningdek, bu maqola o'zbek tilining taraqqiyotini, lahjalar o'rtasidagi aloqalarni va o'zbek adabiy tilining shakllanishida qaysi lahjalar asosiy manba bo'lishini ilmiy nuqtai nazardan kengroq tushunishga imkon yaratadi.

Asosiy qism:

O'zbek tili tarixiy rivojlanishining boshlang'ich bosqichlarida, qabila va qabila birlashmalarining tili sifatida lahjalar shakllangan. O'zbek tilining uch asosiy lahjasi – qarluq-chigil-uyg'ur, qipchoq va o'g'uz lahjalari – o'zaro farqlarga ega. Masalan, qipchoq lahjasida fonetik xususiyatlar, singarmonizm va so'z boshidagi tovush o'zgarishlari aniq kuzatiladi. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasida esa ayrim fonetik va morfologik xususiyatlar ajralib turadi. Har bir lahja o'ziga xos grammatik shakllar, fonetik jarayonlar va leksik farqlarni o'z ichiga oladi. Misol uchun, qipchoq lahjasida unli fonemalarning ko'pligi, so'z boshida “y” tovushi o'rnida “j” tovushining qo'llanilishi va ba'zi so'zlarning o'ziga xos talaffuzlari mavjud. Bunday farqlar adabiy tilda o'z aksini topgan va adabiy tilni boyitishga xizmat qilgan. O'zbek adabiy tili

rivojlanishida, barcha lahjalarning o'zaro ta'siri muhim ahamiyatga ega. Har bir lahja o'zining fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarini adabiy tilga olib kelgan va bu jarayonlar o'zbek tilining taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan. O'zbek adabiy tili, shu bilan birga, lahjalar o'rtasida davom etayotgan integratsiya jarayonini aks ettiradi.

Bunda shevalar va lahjalarning bir-biriga ta'siri o'zaro yaqinlashuvni ta'minlab, adabiy tilni boyitadi. O'zbek adabiy tilining shakllanishi va rivojida turli lahjalarning o'zaro ta'siri muhim ilmiy muhokama ob'ekti bo'lib kelmoqda. Xususan, qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi ko'plab tilshunoslar tomonidan o'zbek adabiy tilining asosiy manbai sifatida qoraladi (Kononov, 1960). Bu guruhga mansub bo'lgan Toshkent, Andijon, Farg'ona, Namangan, Jizzax, Samarqand, Buxoro, Qarshi, O'sh, Marg'ilon, Jalolobod, Termiz kabi shaharlarning shevalari til taraqqiyotida yetakchi o'rin tutgan. Shunga qaramay, o'zbek adabiy tili birgina lahjaga emas, balki turli lahjalarning o'zaro uyg'unlashuvi natijasida shakllangan ko'p qirrali til tizimidir. A.K. Borovkov bu haqda shunday deydi: "O'zbek tilining birorta shevasini ham adabiy tilga barcha jihatdan asos bo'lgan deb aytib bo'lmaydi" (Borovkov, 1963, 41-bet). Unga ko'ra, o'zbek tilining barcha asosiy lahjalari adabiy tilning rivojlanishiga ma'lum darajada hissa qo'shgan, bu jarayonda vaqt-vaqti bilan ayrim shevalar kuchliroq ta'sir ko'rsatgan. Misol tariqasida, hozirgi zamon fe'lining "-yap" affiksi bilan yasalgan shakllari Farg'ona vodiysidagi Andijon va Farg'ona shevalaridan kirib kelgani aytiladi. Bu shakl: "kelayapti", "borayapti", "o'ynayapti" kabi foydalaniladi. Biroq, bu shakl qipchoq lahjalarida ham keng qo'llaniladi, bu esa "-yap" affiksining faqat bir hududga bog'liq emasligini ko'rsatadi (Bozorov, 1982). Demak, adabiy til shakllanishida lahjalararo umumiyliklar mavjud bo'lib, ular bir-birini to'ldirgan. Fonetik jihatdan adabiy tilga yaqin deb e'tirof etilgan Toshkent shevasining o'zida ham ayrim fonologik cheklovlar mavjud. Masalan, Toshkent shevasida "x" va "h" tovushlari farqlanmaydi, shuningdek, qaratqich va tushum kelishik shakllari ko'pincha bir xil ishlatiladi. Boshqa tomondan, qipchoq lahjalarida bu farqlar aniq ko'zga tashlanadi: masalan, "otning" (qaratqich) va "otni" (tushum) shakllari qat'iy ajratiladi. Bu esa qipchoq lahjalari morfologiyasining adabiy til me'yorlariga muvofiqligini ko'rsatadi (Solihov va

G'afurov, 2000). Bundan tashqari, qipchoq lahjalari adabiy tilning leksik boyligini ham sezilarli darajada oshirgan. Chorvachilik, pazandachilik va kundalik hayotga oid ko'plab atamalar aynan ushbu lahjalardan o'zlashtirilgan. Masalan: qirqim, o'tov, to'l, sarimoy, chakki, chalop, uloq, sovliq, quyruq, bovor, oq patir, tovoq, kulchatoy, lochira kabi so'zlar nafaqat ishlatilish doirasini kengaytirgan, balki adabiy tilning uslubiy imkoniyatlarini boyitgan. Bu terminlar milliy tilning rang-barangligi va madaniy kontekstini ifodalashda katta ahamiyatga ega (Erkinov, 2010). Shuningdek, o'zbek adabiy tiliga o'g'uz lahjasining ham bevosita ta'siri mavjud. Jumladan, "yoshulli" (katta yoshdagi kishi), "o'g'lon" (o'g'il bola), "buyon" (shu vaqtgacha), "qaydin" (qayerdan) kabi so'zlar tarixiy-adabiy matnlarda uchrab, hozirgi adabiy tilning uslubiy qatlamini boyitmoqda. Bu so'zlar asosan eski turkiy yozma an'analar — Xorazmiy, Dadoy, Navoiy asarlarida keng ishlatilgan bo'lib, adabiy tilning tarixiy ildizlarini ko'rsatadi (Kononov, 1960; Erkinov, 2010). Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, o'zbek adabiy tili hech bir shevaga mutlaq asoslanmagan. Aksincha, u umumturkiy til tizimi doirasida turli lahjalarning o'zaro uyg'unlashuvi, tarixiy taraqqiyot jarayonlari, ijtimoiy-madaniy omillar ta'sirida shakllangan murakkab til tizimidir. Har bir lahjaning o'ziga xos jihatlari va hissiy adabiy tilning boyligi, silliqiligi va barqarorligiga xizmat qilgan.

Xulosa:

Maqola o'zbek tilining shakllanishi va rivojlanishida lahjalarning o'rni va ahamiyatini tahlil qilib, bu jarayonda qarluq-chigil-uyg'ur, qipchoq va o'g'uz lahjalarining alohida o'rni borligini ko'rsatdi. O'zbek tili ko'p dialektli bo'lib, har bir lahja o'ziga xos fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarga ega. Bunday farqlar nafaqat tildagi xilma-xillikni yaratdi, balki o'zbek adabiy tilining shakllanishiga ham katta ta'sir ko'rsatdi. Lahjalarning fonetik xususiyatlaridagi farqlar, masalan, qipchoq lahjasidagi singarmonizm, so'z boshidagi tovush o'zgarishlari va unli fonemalar miqdori o'zbek adabiy tilining rivojlanishiga muhim ta'sir ko'rsatgan. Shuningdek, qarluq-chigil-uyg'ur va o'g'uz lahjalari ham o'zining morfologik va leksik xususiyatlari bilan adabiy tilni boyitishga yordam bergan. Bu lahjalarning adabiy tilga olib kelgan Grammatik shakllar va leksik birikmalar o'zbek tili tizimining

boyishiga hissa qo'shdi. O'zbek adabiy tilining shakllanish jarayonida bu lahjalarning o'zaro ta'siri va integratsiyasi asosiy rol o'ynagan. Har bir lahjaning o'ziga xos xususiyatlari, shu jumladan, fonetik va grammatik o'zgarishlar, so'zlashuvdagi farqlar, tilning tasnifi va tilning rivojlanishidagi muhim bosqichlar maqolada ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilindi.

Tahlil qilingan manbalarga ko'ra, o'zbek adabiy tili shakllanishi jarayonida lahjalar o'rtasidagi aloqalar va ta'sirlar tilning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan va uning boyishiga yordam bergan. O'zbek tilining umumiy tizimi va uning o'zgarishlari, shevalar va lahjalar o'rtasidagi aloqalar, ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar va madaniyatning roli maqolada to'liq yoritildi. Maqolada berilgan tahlil o'zbek tilining rivojlanishini, lahjalar o'rtasidagi farqlarni va o'zbek adabiy tilining shakllanishidagi har bir lahjaning o'rni va rolini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. *Alimov, A. (1987). O'zbek adabiy tili va uning taraqqiyoti. Toshkent: O'zbekiston davlat nashriyoti.*
2. *Karimov, I. (2002). O'zbek tilining tarixiy rivojlanishi. Toshkent: Fan.*
3. *Akhmedov, D. (2005). O'zbek shevalarining fonetik xususiyatlari. Toshkent: Sharq.*
4. *Mahmudov, B. (1999). O'zbek tili va uning dialektlari. Toshkent: O'zbekiston.*
5. *Ismailov, R. (2010). Shevalar va lahjalarning o'zbek tilidagi o'rni. Toshkent: O'zbekiston.*
6. *Yunusov, S. (2008). Qipchoq, o'g'uz va qarluq lahjalari va ularning adabiy tilga ta'siri. Toshkent: Fan va texnologiya.*
7. *Ismoilov, M. (1997). O'zbek adabiy tilining shakllanishi va taraqqiyotida lahjalarning o'rni. Toshkent: O'zbekiston.*
8. *Mirzaev, A. (2004). O'zbek tili morfologiyasi. Toshkent: Akademnashr.*
9. *Rahmonov, T. (2015). O'zbek tilining fonetik va morfologik xususiyatlari. Toshkent: Matbuot.*